

УДК: 811.512.154

Абдырахманова А.

К.Тыныстанов ат. ЫМУ, магистрант

**МАХМУД КАШКАРИНИН “ДИВАНУ ЛУГАТИ Т-ТҮРК” СӨЗДҮГҮНҮН
КЫРГЫЗ ТИЛИ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ**

Аталган макалада түрк элдеринин байыркы тарыхынан, эзелки жашоо шарттарынан кабар берген лингвистикалык жазма эстелик аталган “Түркий тилдер сөз жыйнагынын” кыргыз тили илиминдеги изилдениши талдоого алынат.

Негизги сөздөр: түрк тилдери, кыргыз тили, типологиялык түзүлүшү, китептеги ысымдар, топонимдер, лексикалык бирдиктер, байыркы накыл сөздөр, учкул сөздөр.

В данной статье рассматривается исследование в кыргызском языкознании словаря “Благодатное знание” Махмуда Кашкари, как лингвистического письменного памятника о древней истории, условиях жизни тюркских народов.

Ключевые слова: тюркские языки, кыргызский язык, типологическая структура, имена в книге, топонимы, лексические единицы, древние назидательные слова, афоризмы

This article deals with the investigations of «The dictionary of Turkic languages» which is considered as linguistic written monument and which tells the information about ancient history and life of Turkish people.

Key words: Turkic languages, Kyrgyz language, typological structure, names in the book, toponyms, lexical units, ancient edifying words, aphorisms.

Ар кандай жазма эстеликтердин баркы, баасы жыл өткөн сайын арта берет. Түрк элдеринин байыркы тарыхынан, эзелки жашоо шарттарынан, ар кайсы урууларынан кабар берген лингвистикалык жазма эстелик аталган Махмуд Кашкаринин “Дивану лугати т-түрк” (“Түркий тилдер сөз жыйнагы”) сөздүгү жалпы түрк тилдеринде баркталып келе жаткан эстелик болуп саналат.

Орто кылымдарда жазылып, биздин күндөргө чейин келип жеткен лингвист-энциклопедист Махмуд Кашкаринин “Дивану лугати т-түрк” сөздүк китеби – бардык түрк калктарынын баа жеткис тилдик жана тарыхый эстелик мурасы. М.Кашкари ошол учурдагы түрк калктары (уруулары) жашаган жерлерди кыдырып, алардын сөздөрүн, макалдарын, ылакаптарын, элдик ырларын жыйнап, араб тилдик маданиятынын салтына таянып, китеп кылып жазып калтырган. Сөздүк китеп болгону менен, анда автор тилдин грамматикалык жактарына да кезеги келгенде көңүл бөлүп, атайын түшүндүрмөлөрдү, тиешелүү жерлеринде эрежелерди иштеп чыгып жазган. Китепти окуп чыкканда, сөздөр, алардын формалары, жасалышы сыяктуу грамматиканын проблемалары да чагылдырылганын көрөбүз.

Жалпы түрк тилдеринин катарында Махмуд Кашкаринин “Дивану лугати т-түрк” сөздүгүнүн азыркы кыргыз тилине да, сөзсүз түрдө тиешеси бар деп эсептейбиз. Түрк тилдери, анын ичинде кыргыз тили, типологиялык түзүлүшү боюнча агглютинация тилдерине кирип, сөздөрдүн составындагы мүчөлөрүнүн ийкемдүү болуп, бири-бирине кошулуп келе тургандыгы белгилүү. Мына ушул көрүнүш М.Кашкаринин “Дивану лугати т-түрк” сөздүк китебинде да чагылдырылган. Автор китебинин башында атооч сөздөрдүн жана этиш сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасала тургандыгына конкреттүү мисалдарды келтирип жазат.

Кыргыз лингвистикасында М.Кашкаринин сөздүгүндөгү омонимдер (З.Мусабаева, 1978) тууралуу жана сөздөрдүн тыбыштык түзүлүшүн, лексикалык бирдиктерин иликтөө багытында (А.Саттаркулов, 2002) изилдөөлөр аткарылып, тил илимине тиешелүү башка жактары терең изилдөөнүн объектисине алына элек. Эмнегедир кыргыз тил илиминде байыркы жазма эстеликтерге окумуштуулар кечирээк кайрылышкан.

Кыргыз тил илиминде байыркы жазма эстеликтерге кайрылган эмгектердин алгачкыларынан болуп академик Б.М.Юнусалиевдин кыргыз тилинин тарыхына арналган

макалалары менен кыргыз тилинин лексикологиясы жана диалектологиясы боюнча жазган монографиялары эсептелет. Б.М.Юнусалиев Махмуд Кашкариге атайын изилдөө жүргүзүп кайрылбаганы менен, кыргыз тилинин тарыхына арналып жазылган эмгектеринде “Түркий тилдер сөз жыйнагынан” мисалдарды келтирип, кыргыз тилинин лексикалык составындагы байыркы бир муундуу уңгу сөздөрдүн көпчүлүгүнүн XI кылымда жазылган бул сөздүктө бар экендигин белгилеп өткөн. Академиктин эмгектеринде Махмуд Кашкаринин сөздүгүнөн кыргыз тилинин тарыхына, түрк тилдериндеги бир муундуу уңгу сөздөргө мисалдар катары баалуу факты-материалдардын катталгандыгы, байыркы уңгу сөздөрдүн көрүнүшүнө далил боло турган көп сөздөр мисал катары келтирилген.

Белгилүү тилчи, диалектолог Ж.Мукамбаев “Эне тилдин мөлтүр булагы” деген макаласын жарыялап, китептеги ысымдар, топонимдер, грамматикалык көрсөткүчтөр, лексикалык бирдиктер, байыркы накыл, учкул сөз, карылар кеби сыяктуу тематикалык топтор жөнүндө жазып, өз оюн баяндап берген. Аз санда болсо да, “Түркий тилдер сөз жыйнагынан” жогорудагы тематикалык топторго топтоп, алардын маанилерин кыргызча түшүндүрүп берген бул макаланын кыргыз тил илиминдеги орто кылымдардын жазма эстелигин баалоодо маанисинин зор экендигин эске алуубуз керек. Ошондой эле макаланын “Грамматикалык көрсөткүчтөр” деген бөлүмүндө айрым бир сөздөрдүн түпкү тегин аныктоодо М.Кашкаринин сөздүгүнүн материалдары жол көрсөтөр фактыларды берерин баса белгилеген. Мисалы: “*үбөлө, үбөндү, үгөлө, үйрө, өгөлө, өгөндү* деген сөздөр бар. Ушулардын уңгусу - байыркы тилдеги (Махмуд Кашкаринин учурундагы) *ув – майдалоо, үбөлө* деген сөз. Демек, жогорку сөздөрдүн уңгусу *үб, үг, өг, үй* болуп чыга келет. Эгер уңгунун аягындагы үнсүздөрдүн эволюциялык жагын эске алсак, анда баштапкы түр –*өг, үг, болушу* этимал”,-деп чечмелеп берет (Мукамбаев Ж. “Мугалимдер газетасы”,1989, 15-сентябрь).

Профессор Т.Ахматов да Махмуд Кашкаринин сөздүгүнө кайрылып, сөздүктүн айрым фактыларын азыркы кыргыз тилиндеги фактылар менен салыштырып карап чыгып, азыркы кыргыз тилин башка бардык тектеш түрк тилдеринен айырмалап турган үндөштүк мыйзамынын түрк тилдеринин мындан бир миң жыл илгерки мисалдарында бар экендигин: “Өз учурунда Кашкарлык Махмуд үндөштүк закону үндүү тыбыштарды гана камтыбастан, үнсүз тыбыштарды да өз кучагына ала тургандыгын: үнсүз тыбыштын үндүүгө карата (анын таасири менен) үндөшүүсүнө, үнсүзгө карата үндүүнүн үндөшүүсүнө тиешелүү экендигин көрсөткөн”,-деп жазган (Ахматов Т. Кашкарлык Махмуддун “Дивану-лугати т-түрк тилдеринин сөздүгү” жана кыргыз тили. Б., 2007, 42-45). Окумуштуунун байыркы жазма эстеликке кайрылган илимий бул макаласында тыбыштык өзгөрүүлөргө кеңири талдоо жүргүзүлгөн.

Кыргыз тилинин тарыхы үчүн Махмуд Кашкаринин сөздүгү негизги булактардын бири экендигине өзгөчө маани берип, профессор К.Токтоналиев кыргыз тилинин тарыхынын орто-кыргыз доору үчүн “Дивану лугати –түрктүн” баалуу материалдарды бере тургандыгына өзгөчө көңүл бөлгөн. Сөздөрдөгү тыбыштык алмашууларга азыркы кыргыз тилиндеги сөздөр менен Махмуд Кашкаринин сөздүгүндөгү сөздөрдөн мисалдарды келтирип, ишенимдүү, далилдүү ойлорду айткан.

2007-жылдын 26-апрелинде Кыргыз Республикасынын Билим берүү министрлиги менен Махмуд Кашкари Барскани атындагы Чыгыш университети, Эл аралык “Ататүрк-Ала-Тоо” университети биргеликте “Кашкарлык Махмуд жана түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты жана тарыхы” аттуу темада эл аралык конференция өткөрүлүп, “Дивану лугат т-түрктүн” грамматикалык, фонетикалык, лексикалык, маданий, адабий, тарыхый, географиялык өзгөчөлүктөрү боюнча макалалар талкууланган. Тил илимине байланыштуу профессор Т.Садыков “К.Махмуддун “Дивану лугат т-түрк” эстелигиндеги ат атоочтордун тектештирме- тарыхый контексти”, профессор Б.Сагынбаева “Дивану лугат т-түрктөгү” эр- жардамчы этишинин түрк жана кыргыз тилдериндеги эквиваленттери”, профессор К.Токтоналиев “М.Кашкаринин “Диван лугат т-түрк” сөздүгүндөгү сүйлөмдүн

коммуникативдик-функционалдык түрлөрү”, профессор К.Жумалиев “Түрк тилдерин классификациялоодогу М.Кашкаринин орду”, доц. А.Карымшакова “Дивану лугат т-түрк” эстелигиндеги кызматчы сөздөр” ж.б. темаларда илимий докладдар окулган.

Профессор К.Токтоналиев өзүнүн макаласында М.Кашкаринин сөздүгүндөгү сүйлөмдөрдүн коммуникативдик-функционалдык түрлөрүнүн колдонулушу жөнүндө маселе козгоп, сөздүктө сүйлөмдүн айтылыш максатынын дээрлик бардык түрү: жай, суроолуу, илептүү жана буйрук сүйлөмдөр сөздүктө жолугарын жана аталган проблеманын түркология илиминдеги өзүнчө фундаменталдуу изилдөөнү талап кыларын баса белгилеген (Токтоналиев, 2007: 109-113).

Профессор Т.Садыков макаласында ат атоочтордун тике жана кыйыр негизде колдонулушунун азыркы түрк тилдеринин дээрлик бардыгына мүнөздүү экендигин белгилөө менен, *men, zen, ol* ат атоочторунун сөздүктө колдонулушу жана жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрүшүнө иликтөө жүргүзгөн. Аталган ат атоочтордун жөндөмө мүчөлөр менен өзгөргөн формасынын сөздүктө канча катталганы, колдонулуш пайызы жөнүндө да так маалыматтар берилген. Мисалы: *men* ат атоочу эстеликте 88 жолу катталып, бул ат атоочтордун бардык колдонулушунун 15,4% ын түзөрүн, жөндөмө формаларын кошуп эсептегенде, *men* ат атоочу сөздүктө баш-аягы 232 ирет катталганын, *men, zen, ol* ат атоочтору ар кандай формада 5251 ирет колдонулганын жазган. Макаланын аягында эстеликте учураган ат атоочтор тиркеме катары берилген (Садыков, 2007: 287-293).

Профессор Б.Сагынбаева кыргыз адабий тилдиндеги *эле, экен, эмес* жана *бол* жардамчы этиштеринин байыркы түрк тилдеринде да көмөкчү этиш катары колдонуларын Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги, М.Кашкаринин сөздүгүндөгү мисалдар аркылуу көрсөткөн. Кыргыз тилиндеги *э-* кемтик этишинин түрк тилиндеги эквиваленти *imek* жардамчы этиш болуп саналарын, азыркы түрк тилиндеги жардамчы этиштин *i* – уңгсуна – так мүчөсү жалгангандагы формасынын колдонуларын жана *э* – кемтик этишинин төрт түрдүү грамматикалык формасын белгилеп көрсөткөн жана алар боюнча иликтөө жүргүзгөн (Сагынбаева, 2007: 287-293).

Ж.Жумалиев өзүнүн макаласында М.Кашкари көрсөткөн түрк тилдеринин классификациясы түркологиянын тарыхындагы эң алгачкы классификация экендигин белгилеп, эмнегедир “Түрк тилдерине киришүү” “Түрк тилдеринин изилдениши” ж.б.у.с. окуу китептериндеги “Түрк тилдеринин классификациясы” деген бөлүмгө кирбей калганын айтып, кийинки лекциялар курсунда жана окуу китептеринде бул эске алынууга тийиш экендигин көрсөткөн. К.Саматовдун макаласында *өрүң, аак, ак* түстү туюнткан лексемалар, *боз* түстү туюнткан лексемалар, *кара, кызыл, сарыг, көк* жана түркүн түстөрдү туюнткан лексемалар анализденет.

М.Кашкари жана анын сөздүгү “Түрк тилдер сөз жыйнагына” И.Абдувалиев да кайрылган. “Этимология жана лексикография” деген монографиясында М.Кашкаринин өмүр баяны тууралуу кыскача баяндама берип, анын сөздүгүнүн жазылышындагы өзгөчөлүктөргө токтолгон. Араб ариптери менен түрк тилдеринин сөздөрүн жазып, китеп кылып чыгаруудагы автордун ийгиликтери айтылат (Абдувалиев, 2007: 66-70). Окумуштуунун сөздүктөгү сөздөрдүн тутумдук түзүлүшү, азыркы тилдерге которулган нускаларында (түркчөгө, өзбекчеге, уйгурчага) сөздөрдүн реестрге чыгарылып которулуп, аларга түшүндүрмөлөрдүн берилиши тууралуу ойлорун айткан атайын макала да жарыяланган.

М.Кашкаринин сөздүгүндөгү медициналык терминдерге өз макаласын арнап, профессор Т.Токоев орто кылымдардагы аттарын жана аларды эмдөөдөгү сөздөрдү талдап чыгат. Анда сөздүктөн жолуккан *үзүз, кызламук, кезиг, сарыг, тубулгак, учугу, исиклик, без, ириң, карт, чыпкан, өмгөн* сыяктуу сөздөргө талдоо жүргүзүлөт (Токоев, 2011: 21-23). “Дивану лугати т-түрк” сөздүк китептен азыркы кыргыз тилине мааниси туура келген сөздөргө иликтөө жүргүзүп, М.Толубаев бир канча бир муундуу уңгу сөздөрдөн мисалдарды келтирген. Анын макаласында *от, ич, эр, оп, ош, эң, ыш, үн, а, эм, ат, өп* деген

өндүү бир канча сөздөр талданып, алардын азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн маанилери салыштырылып иликтенет (Толубаев, 2011: 153-158). Махмуд Кашкаринин сөздүгүндөгү өсүмдүктөрдүн аттары боюнча Р.Коңурбаева, кийим-кечек аттары боюнча З.Исмаилова макала жазышкан. Ж.Семенова “Дивану лугати т-түрккө” кайрылып, сөздүктөгү этиш сөздөрдүн семантикасына изилдөө жүргүзгөн. Этиш сөздөрдүн ичиндеги кепти билдирген семантикалык топту бөлүп алып, аларды Н.З.Гаджиева, А.А.Кокляновалардын көз карашына таянып, этиш сөздөрдү “жалпы маанилүү” жана “жеке маанилүү” деп бөлүштүрүп берет. Эстеликтен алынган кептик этиш сөздөрдү азыркы кыргыз тилинин материалдары менен салыштырып изилдеп чыгып, мындай жумуштун мындан ары да улантыла бериштин керектигин атайы белгилеп, “Махмуд Кашкаринин “Дивану лугати т-түрк” эмгегиндеги колдонулган этиш сөздөрүнүн басымдуу бөлүгү азыркы кыргыз адабий тилинде активдүү колдонулуп келе жатат” деген жыйынтыкка келген (Семенова, 2011: 79).

М.Кашкаринин сөздүгү тууралуу илимий макала жазган дагы бир окумуштуу тилчи – Г.Жаманкулова. Ал эстеликтин материалдарынын мисалдарында баяндооч мүчөлөрдүн берилишин талдаган (Жаманкулова, 2011: 160-166). Ошондой эле Г.Жаманкулова Кашкаринин сөздүгү боюнча монографиясын да жарыялаган. Негизинен, синтаксистик маселелерге кайрылганы менен, сөздүктөгү сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарган сөздөрдү талдап, алардын айрым грамматикалык каражаттарды кабыл алган учурларын каттап чыккан. Монографияда азыркы кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү менен алардын байыркы көрүнүштөрүн таап көрсөткөн.

Булардын бардыгы “Дивану лугати т-түрк” сөздүгүнүн материалдарын чагылдырган илимий макалалар болсо, Зеби Мусабаева сөздүктөгү омонимдерди изилдеп, жогоруда белгилеп өткөндөй, лингвистикалык атайын илим-изилдөө эмгегин жараткан. Сөздүктөгү омонимдерди салыштырма-тарыхый изилдөөнүн натыйжасында айрым сөздөрдүн келип чыгышын тактоо үчүн кыйла аракеттер жасалып, алгылыктуу натыйжалар алынган. Бул изилдөө комплекстүү планда алганда, сөздүктү кыргыз тилине салыштырган алгачкы эмгек болгон.

Кыргыз тил илиминде Д.Саттаркулов “Махмуд Кашкаринин “Дивану лугати т-түрк” эмгеги жана кыргыз тили” деген темада илимий изилдөө ишин ийгиликтүү коргогон. Ал эмгегинин 1-главасында сөздүктөгү сөздөрдү азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдүн тыбыштык системасы менен салыштырып, мындай көрүнүштүн канчалык денгээлде жалпылыгы менен өзгөчөлүгүнүн бар экендигин аныктоого аракет жасаган. Дивандагы үндүү, үнсүздөргө карата анализ жүргүзүп, үндүүлөрдүн кайсы муунда жана кайсы үнсүз менен жанаша келерин далилдүү мисалдар менен аныктаган. Ал эми иштин 2-главасы “Диван жана кыргыз тилинин лексикасы” деп аталып, М.Кашкаринин сөздүгүндөгү сөздөрдүн азыркы кыргыз тилинде сакталып калганы жана сакталбай, архаизм болуп калган сөздөр жөнүндө кеңири маалымат берилет.

Жыйынтыктап айтканда, орто кылымдарда жашаган лингвист-энциклопедист М.Кашкаринин “Дивану лугати т-түрк” сөздүгү тууралуу изилдөөлөр аз экендигин моюнга алууга тийишпиз. Тагыраак айтканда, “Түркий тилдер сөз жыйнагындагы” сөздөрдүн структуралык түзүлүшү, сөз жасоо маселеси боюнча изилдөөлөр жүргүзүлүүгө тийиш.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Махмуд Кашкари - орто кылымдардын улуу аалымы. Жалал-Абад, 2011.
2. Акматалиев А. Махмуд Кашкари. //Кашкарлык Махмуд жана түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты, маданияты жана тарыхы аттуу эл аралык конференциянын материалдарынын жыйнагы. Бишкек, 2007.
3. Давлатова С. Махмуд Кашкаринин “Түркий тилдер сөз жыйнагындагы” куранды

мүчөлөр. АКД. – Ош, 2015.

4. Мусабаева З. Омонимы в “Девони лугат ит-турк” Махмуда Кашкарского. АКД. - Ф., 1975.

5. Орузбаева Б. Кашкарлык Махмуддун сөздүгү жана кыргыз тилинин айрым маселелери. -Бишкек, 2004.